

Quliyev İbrahim Nəsir oğlu
Bakı Slavyan Universiteti
Ibrahimquliyev27@gmail.com

“CAHANQOŞAYI-NADİRİ”DƏ İŞLƏNƏN TÜRK SÖZLƏRİNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Əfşar, Nadir şah, Astrabadi, lüğət, türk dili, leksika, qrammatika

Key words: Afshar, Nadir Shah, Astrabad, Dictionary, Turkish language, vocabulary, grammar

Ключевые слова: Афшар, Надир шах, Астрабади, словарь, турецкий язык, лексика, грамматика

Şah İsmayıl Xətəidən sonrakı Səfəvilər, Əfşarlar və Qacarlar dövründə adıçəklən dövlətlərdə fars dili üstün mövqeyə yiyələnsə də, o türk dilindən ayrı mövcud deyildi. Bu dövrdə türk dil vahidlərinin fars dilinə nüfuz etməsi nəticəsində fars dili inkişaf edir, zənginləşir və kamilləşirdi. Doğrudur, Azərbaycan dilində işlənən fars və ərəb sözləri kifayət qədər ətraflı tədqiq olunsada, fars dilində türk sözləri az araşdırılmışdır. Baxmayaraq ki, fars dili qrammatik struktur baxımından fərqli linqvistik xüsusiyyətləri özündə əks etdirsə də, söz ehtiyatı onu daha çox türk dilinə yaxınlaşdırmışdır. Ümumiyyətlə, orta çağ Yaxın Şərq dillərini leksik baxımdan bir-birindən ayırmaq çox çətin, demək olar ki, elə bir mətn yoxdur, o, linqvistik baxımdan sinkretik xüsusiyyət daşımasın. Türk dilinin fars dilinə təsirinin araşdırılması baxımından Nadir şah Əfşarın katibi, tarixçisi və Əfşariyyə dövlətinin xarici işlər naziri olmuş Mirzə Mehdi xan Astrabadinin əsərlərini (doğum ili məlum deyil, vəfat tarixi 1761-1766 (h.q.1175-1180-ci illər arası güman edilir)) araşdırmaq çoxlu faktlar verir. Bəri başdan qeyd edək ki, Mirzə Mehdi xan zamanının çox görkəmli şəxsiyyəti olmuş və fars dili ilə yanaşı, türk və ərəb dillərini mükəmməl bilmişdir. Tanınmış İran alimi, Mirzə Mehdi xan Astrabadinin həyat və yaradıcılığını tədqiq etmiş Seyid Əhməd Ənvar haqlı olaraq yazır: “Mirzə Mehdi xan ərəb və türk dillərinin çox dərin bilicisi olan alimlərdən biri olmuşdur və buna heç bir şəkk və şübhə yoxdur. “Dürreyl-Nadiri”də ərəb dilindən heyratəmiz istifadə və “lüğəti-Sənglax” kitabının türk dilində yazılması bu müddəanın ən yaxşı sübutudur” (1, 9)

Ümumiyyətlə, təzkirələrdə, kitabxana kataloqlarında Mirzə Mehdi xanın aşağıdakı beş kitabı qeyd edilmişdir: “Dürreyl Nadere”, “Sənglax”, “Məbani il-lüğət”, “Münşəat”, “Cahanqoşayi-Nadiri”. Bu kitabların hər biri dil və sənətkarlıq baxımından xüsusi önəm daşıyır. Nadir şahın ölümündən sonra münşilər və icmalçılar arasında xüsusi şöhrət qazanan “Dürreyl-Nadiri”yə görə Mirzə Mehdi xanın adı dillər əzbəri olmuş və əsəri isə “mənası ləfzə qurban verilmiş, ləfzi isə sənətkarlıq yolunda şəhid olmuş” kitablardan biri kimi tarixə daxil olmuşdur. (1, s. 9)

“Sənglax” cığatay türkcəsi və farsca lüğətdir. Mirzə Mehdi xan onun müqəddiməsində qeyd edir ki, kitab Əmir Əlişir Nəvainin şeir və nəsr divanının müşkülətlərini həll etmək (*başla düşülməsini asanlaşdırmaq-İ.Quliyev*) üçün yazılmışdır: “Sonsuz bələğət ölkəsinin əmirnafiz ül-əmiri Əmir Əlişir Nəvainin söz bəzəyi olan şeirlərini oxumağa əvvəldən xüsusi şövqüm (vardı)... Bu sırada tədqiqat hasil olandan sonra ürəkdən keçdi ki, oradakı çətin sözlər toplansın və o sözlərin mənalərini izah edən bir kitaba başlanılsın” (2, s.1). Müəllif bu əsərdə mahiyyətə həzrət Nəvainin mənzum və mənsur kitabının lüğət məsələsini həll etdiyini, üstəlik, bəzi “moğoliyyə və Rumiyyə” (monqol və türk) sözlərinin kökünü də araşdırdığını bildirir. Mirzə Mehdi xan “ən mühüm əsərlərindən olan bu “Sənglax” adlı türkcə-farsca lüğətin tərtibinə Nadirlə ilk tanışlıqdan başlayıb, h.q. 1173-cü ilə qədər (1760) davam etmişdir.

Mirzə Mehdi xan Astrabadi cığatay türkcəsi və fars dili lüğəti ilə bərabər, yazdığı “Məbani il-lüğət” əsərində türk dilinin qrammatik quruluşunu araşdırmış, onu qədim şeir nümunələri ilə izah etməyə çalışmışdır.

Bu kitab əslində “Sənglax”ın bir hissəsi, daha doğrusu, onun fəsilələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Lakin “Sənglax” sırf lüğətdən, “Məbani il-lüğət” isə türk dilinin qrammatik qaydalarından bəhs etdiyi üçün onlar ayrı-ayrı kitablar kimi qəbul olunurlar. Müəllif “Sənglax”ın müqəddiməsində türk dili barədə deyilənləri öləri nəzərdən keçirərək, “Məbani il-lüğət”də qarşısına qoyduğu məqsədi aşağıdakı kimi izah etmişdir: “Fəraqi öz əsərində qeyd edir ki, türk sözləri mizan (ölçü) və məsdər baxımından ari olduğu üçün, öz kitabının bünövrəsini qədim şeirin (gətirilən nümunələrin) şahidliyi ilə qoydum. Amma onun sözü tədqiqat və təhqiqata əsaslanmırdı və heç bir vəchlə axtarış və təhqiqata layiq deyildi, həqiqətdə türk dilində müəyyən və müqərrər olan qanun və qaydalar nə fars dilində var, nə ərəb dilində və onun bütün qrammatik formaları ədəb elminin qanununa müvafiqdir. Onları bilmək tələbələrə lazım olduğundan, o qanun və qaydaları bir qrupda və altı əsasda yazıb, aydın dəlil və argumentlə məlum edib, onu “Məbani il-lüğət” adlandırdıq (2.s.4)

Göründüyü kimi, Mirzə Mehdi xan Astrabadi türk dilinin öz zamanəsində mükəmməl, inkişaf etmiş bir dil olduğunu ciddi elmi əsaslarla sübut etmiş, yeri gəldikcə onun üstünlüyündən bəhrələnməyə çalışmışdır. Onun əsərlərindən aydın olur ki, o türk dillərinin, demək olar ki, əksər dialekt və şivələrinə bələd olmuşdur.

Tarixşünaslığımız üçün xüsusi önəm daşıyan “Cahanqoşayi-Nadiri” farsca yazılmasına baxmayaraq, türk dilinin tarixi köklərinin araşdırılması, Azərbaycan dilinin qrammatikasının tarixi-müqayisəli metodla öyrənilməsi, leksik dil vahidlərinin fonetik dəyişməsinin izlənilməsi və s. baxımından, fikrimizcə, olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki əsər Nadir şah Əfşarın son dərəcə böyük arealda yürüşlərinin, hərbi səfərlərinin təsvirinə həsr olunduğundan, burada çoxsaylı türk toponimləri, hidronimləri, etnonimləri, antroponimləri, hərbi, siyasi, diplomatik terminlər öz əksini tapmış və üstəlik, bədii fikrin qüdrətləndirilməsi məqsədi ilə çoxsaylı türk bədii ifadə və təsvir vasitələri işlənmişdir. Bütün bunları nəzərə alan kitabın İranda tərtibçisi və çapa hazırlayanı Seyid Abdullah Ənvar “Cahanqoşayi-Nadiri” üzərində tədqiqatın iki ayrı-ayrı faktor - dil və məzmun istiqamətində aparılmasının vacibliyini qeyd etmişdir. O, yazır: “Cahanqoşayi-Nadiri”yə daxil olan sözlər “Dürrə”nin atılmış (məhcur) və yabançı (namunis) sözləri deyil, (oradakı sözlər) fars və ərəb sözləridir, lüğətlərdə mövcuddurlar, xalq dilində işlənilir. Ancaq bu iki növ sözlərdən başqa saray münşilərinin terminləri və bir neçə gürcü kəlməsi və türk sözü işlənmişdir” (1, 13)

Müəllif türk sözlərinə nümunə olaraq “qul”, “sursat”, yaylamışı”, “yorğa mal”, “eşik ağası”, “minbaşı” və s. misal gətirir. Seyid Abdullah Ənvar buna səbəb kimi o dövrdə türk dilinin nüfuzunun yüksək olmasını göstərir. Həqiqətən də həmin dövrdə Şah İsmayılın xüsusi dil siyasəti nəticəsində türk ədəbi-bədii dili ilə yanaşı, mükəmməl siyasi, diplomatik, hərbi və s. dil formalaşmışdı. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Rəhim Əliyev bunu əvvəldən türk dilinin qoşununun, ordununun dili olması ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə, ordunun dili İran elitasının dili demək idi, çünki o zaman İran elitası hərbcilərdən formalaşırdı (3.)

Zənnimizcə, yüksək bədii sənətkarlıq nümunəsi kimi son dərəcə bəlağətli epitet və poetik fiqurlarla zəngin olan “Cahanqoşayi-Nadiri”də işlənən türk sözləri əsərin bədii üslubuna uyğun olaraq leksik – qrammatik məna ilə yanaşı, bədii təsvir və ifadə vasitələri kimi də geniş funksiya daşıyırlar. Buna nümunə olaraq aşağıdakı mətnin tərcüməsinə diqqət yetirmək kifayətdir: “Cahanın **Turan** torpağı boy atan qüvvələrin qoşununun **hücumu ilə (türktazi)** gülün **qızılbaş** işğalına (məruz qaldı) daxil oldu. **Çəmən** səhnəsinin qarətçiləri və gülşən dar ül-mülkünün **yəğmaçıları** olan dünənki **xarəzmlilər** baş(lar)ını adsızlıq kürkünə çəktilər. Və şükufə və çiçəyin qıyıqgöz **özbəkləri** nökrəçiliyə səy etdilər. Nəfərman (hakimiyyəti olmayan) güllər fərman vermək ixtiyarına yiyələndilər, reyhanların səhranışın (səhrada yaşayan) **türkləri** dəstə-dəstə bahar sultanın sarayına itaətə üz tutdular” (1,s.343)

Məqalə müəllifinin sözbəsöz tərcümə etməyə çalışdığı bu parçada baharın gəlişinin bədii təsvirini və Nadir qoşununun Xarəzm türkləri hesabına zənginləşməsinə göstərmək üçün Mirzə Mehdi xan Astrabadi türk dilinə məxsus söz və ifadələrin, etnonimlərin həqiqi mənasını bir kənara qoyub, onlardan təşbih, istiarə, mübaliğə kimi çox ustalıqla istifadə etmişdir. Əsərin demək olar ki, bütün fəsilələrində məharətlə işlənmiş belə poetik lövhələrə rast gəlmək olur ki, Mirzə Mehdi xan bunu yaratmaq üçün türk dilinin şəhdi-şirəsindən, bədii zənginliyindən məharətlə istifadə etmişdir. Amma yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Cahanqoşayi-Nadiri” ilk növbədə türk dilinin qrammatik-leksik xüsusiyyətlərinin inkişaf yolunu izləmək baxımından əvəzsiz mənbədir. Burada sırf türk dilinə məxsus çaxsaylı **hidronimlərə**: Kür (1, s.180, 182, 405, 406, 637), Zəngi çay (1,s.253, 258), Ətrək (1, s.85, 137, 184), Arpa çay (1, s.3, 252, 254, 257, 273, 403, 404, 409), Qızılüzən (1,s.126, 135); Qazan çay- Qars çay (1,s.249), Qərənfel- çeşmə (1,s.160), Samur (1,s.237, 366), Qar qar- Qar qabər (1, s. 48), Zəngi çayı -Zəngiçay (1, s.253, 258) və s.;

toponimlərə: Soğanluğ-Sukanlu-Soğanlı (1,s.260), Sulağ (1, s.247, 260, 261), Xınalıq (1,s.263), Qazma (1,s.48), Çiçəktü (1, s.153, 279, 348), Ordubad (1, s.152-153), Üç kilsə (1, s.251, 255), Aladağ (1, s.137, 248), Altı ağac (1,s.263), Ağzı bir – (əsərdə səhvən “Ağzı por” kimi getmişdir) (1, s. 364, 365), Ətək (1,s.317, 334, 335, 336, 338, 352, 353, 361, 400), İlci- kənd adı (1, s.233), Qarabağ (Əfqanıstanda, Arazın o tayında və Gəraylu məhəlləsində) (1,s.138, 141, 308, 310, 347, 348, 382), Qaratəpə (İraqda) (1, s.193, 216, 217, 219, 387); Qaraçəmən (1, s. 276, 382), Qarac(ç)adağ (1, s.207, 367, 430), Qaraqum (1, s.49), Qaraqıyağ (1,s. 368, 369, 370, 377), Qarakul (1, s. 350), Qərəçulan (1,s.192); Qəleyi-Yüzbaşı (rota komandiri) (1,s. 83), Qızlar (Dağıstanda indi Kizlər adlanır), (1,s.17), Körpi (1, s.255), Daş körpi (1,s.193), Kəlisay kəndi (1,s. 239), Kögcə (1,s. 252, 406, 407), Gögcə Dinkər (1,s.403), Murad təpə (1, s.255, 257, 407,410), Nəxcəvan (1,s.131, 129, 222, 306, 383, 387), Yam təpə (1,s. 56, 62) və s.;

etnonimlərə: avar (1, s.237, 263, 264, 265, 368, 377, 380, 396), qırxlu (1,s.26), gəraylu (1,s.64, 183, 364), qaraçorlu (Nadir zamanında piyada əsgərlər də belə adlanırdı) (1,s.64), irlu (Əfşar qoluna məxsus tayfalardan biri) (1,s.35), yəmirili (türk tirələrinin birinin adı, Dərəgəz və Quçanda məskunlaşblar) (1,s.39), ziranlu-zidanlu (1,s.34), qəmuğ- kumik (bunun Qazi qəmur variantı daha çox işlənmişdir) (1,s.230,

234, 235, 236, 237, 265), qıpçaq (1,s.8, 75, 136, 179, 379, 464), axisğa (1,s.257, 402, 403, 404), bayat (Əsli İraqda Bağdad Süleymaniyyə yolunun üstündə olan bir eldir) (1,s. 43), tikkə-tikə (Mərv ətrafında yaşayan türkman tayfası, əslində “təkalu”) (1,s.82), salur (bu türkman tayfası da Mərv ətrafında yaşayır) (1, s.82) və s. rast gəlmək olur. Yeri gəlmişkən, Qutqaşen sözünün kitabda bir neçə yazılış formasına rast gəlirik: Qulqaşin - Qutqaşin, Kut gəşən.

Kitabda rast gəldiyimiz türk sözlərinin əksəriyyəti quruluş və leksik mənə baxımından daha çox maraq doğurur, belə ki, əksər halda onlar ya leksik şəkilçi ilə (saruq, tuğçı, colga, olga, ilci, ulcə, sığnağ yürüş, yaylaq, gizlik, yəsaq, arpalıq və s.), ya söz birləşmələrinin tərkibində (Bilxan dağı, Bilxan dağı kəndi, dəmur qapı, doqquz para, doqquz yolum, dəvə boynu, Səran təpə, dəvə kəndi, təpeyi-Toxmaq xan, eşik ağası, tufəngçi ağası gəri, daş körpü, dəmir körpü, pol körpü (sonuncu birləşmə əslində biri farsca, digəri azərbaycanca olan iki eynimənalı sözdən ibarətdir)), ya da mürəkkəb quruluşda (qaraçəmən, savçıbulağ, yüzbaşı, minbaşı, qaraçorlu, qarabağ, qaratəpə, qarakul, qaracabağ, qorçıbaşı (şah qvardiyasının başçısı), qızılbaş, aladağ) çıxış edirlər.

“Cahanqoşayi-Nadiri”də işlənən sadə sözlərin əksəriyyəti bu gün öz tarixi mənasını saxlasa da, bəziləri ya artıq dilin passiv fonduna düşmüş, ya da yeni mənə kəsb etmişdir. Məs. əsərdə işlənən “kurniş” (1,s. 256) sözü vaxtilə türk cığatay dilində “salam etmək”, “itaət etmək”, “baş əymək” mənasında geniş işlənsə də, hazırda öz işləkliyini itirib. O cümlədən “böyük təbil” mənasında işlənən “kurka” (1,s.263), ordunun ardınca dəstə-dəstə gələn və ordunu arxadan qoruyan piyada mühafizə “çəndəvəl”, eləcə də “ailə”, “qəbilə”, “tayfa” mənasında işlənən “aruğ” (başqa variantı “uruğ”) sözü də belə bir tale ilə üzləşmişdir. Sonuncu söz ilkin varintda dildən tam çıxsın da, xalq arasında “aruğ-uruğ” kimi qalmaqdadır. Daha çox “aramgah”, “mənzil”, “məskən”, “dayanacaq” mənasında işlənmiş “yurt” (bu günkü dilimizdə “yurd”) (1,s.49) isə öz mənə dairəsini genişləndirmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “yurd” sözünün araşdıran prof. A.Hacıyev yazır: “Abidənin dilində “yurd” sözü bir neçə mənada, o cümlədən, geniş mənada vətən, dar mənada isə yaşayış yeri, dayanacaq, ev mənasında işlənmişdir” (4,s.94) Tarixən köçəri həyat tərzilə bağlı “çadır”, “müvəqqəti yaşayış yeri” kimi işlənən və “Cahanqoşayi-Nadiri”də də bu mənəni daşıyan “yurt” (ruslar “yurta” deyirlər) sözü müasir Azərbaycan dilində daha çox “vətən”, “diyar” mənasında işlənir. Yaxud “ilğar” (1, s. 49) sözü. Bu söz bu gün dilimizdə “əhd-peyman” mənası bildirən “ilqar”la omonim olsa da, “Cahanqoşayi-Nadiri”də o, tamamilə başqa mənada işlənmişdir. Kitabın “Təliq”ində bu sözlə bağlı deyilir: “İlğar” türk sözüdür, “şəbgir” və “şəbxun” mənasında işlənir. “Gecə sürətlə və cəld əncam olunan müsafirət” “ilğar” adlanır” (1,s.49) Yeri gəlmişkən, Nazim Öztəbə də belə yazır. Əsərdə işlənən “gizlik” sözü də bu gün dilimizdə işlənmir. “Gizlik” (1, s. 71) dəstəyi uzun balaca bıçağa deyirlər. Bührani-Qatidə qələmyonanın da bir növünün belə adlandırıldığı bildirilir və əlavə edilir ki, onun başı qatlanmış, arxası nazik olurdu.

Leksik şəkilçili sözlərə diqqət yetirdikdə onların əksəriyyətinin “çi”- qorçı (1, s.454), “uğ”- ağruğ (1, s.83), oyuğ (1, s.667), uk - tuzuk (1, s.172) (səliqə, bəzəmə, nizam, tərtib; (“Yeni tarama sözlüğü”ndə “tüzmək” içine sinmək, işləmək kimi işlənmişdir (4,s.215); “ağ” – sığnağ (1, s. 276), yərağ (1, s.122, 595), “lıq”- arpalıq (1, s.174), lik - iydəlik (1, s.179), “ş” (yüreş) (1, s.137, 276), “un”- qoşun (1, s. 276, 469); “lağ” (yəylağ), “ğu”-“bəşğu” və s. vasitəsilə yarandığını görürük ki, bu da XVIII əsrdə qeyd edilən şəkilçilərin xeyli məhsuldar olduğunu göstərir. Bu əsərdə işlənən “uğ” şəkilçisi müasir dilimizdə daha geniş şəkildə işlənən (lıq) şəkilçisi ilə eyni mənəlidir. Məs. ciddi fonetik dəyişməyə məruz qaldığından əslindən çox uzaqlaşmış “ağruğ” (1, s.83) sözü təliqədə “daşınan” və “yük” kimi izah edilmişdir. Əslində o, müasir dilimizdəki mücərrəd “ağırlıq” isimidir və kitabın əmək yazısında qeyd edilir ki, bu söz bəzən mətnin içərisində “ağırrıq” kimi də getmişdir. (1, s.565)

Ümumiyyətlə, əsərdə “lıq”, “lik” şəkilçisinin türk mənşəli sözlərə əlavə edildiyi kimi (məs. tiyul, iqtə vergisi mənasında işlənən “arpalıq”, “iydəlik” sözü), bəzən də fars mənşəli sözlərə əlavə edilmişdir: yer adı bildirən “abkədəlik” kimi.

Türkdilli sözlərə artırılan yuxarıdakı leksik şəkilçilərdən yalnız (məs. ol-ga (ka), cul- ka və ya “ga” (diyar, düz yer, çöl) (1, s.463)), sonradan öz məhsuldarlığını nisbətən itirmiş və fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq “kə”, “gə” şəklinə düşmüşdür (Bührani Qatidə ulka, ya ulga kimi işlənən bu söz “mülk”, “vətən”, “torpaq” kimi izah edilsə də, onun arta-dan təhrif olunduğu bildirilir. (1, s.536)) Məsələn, o, “il”, yaxud “el” sözünə əlavə olunmaqla bu gün dilimizdə geniş işlənən “ölkə”, bölmək feilinin kökünə artırılmaqla isə “bölge” sözünün yaranması buna misal ola bilər. Çox ehtimal ki, 235-ci səhifədə getmiş ul-cə də (əsir, qarət, qənimət) düzəltmə sözdür.

Bundan əlavə. XVIII əsrdə işlənən şkilçilərdən biri də “qu”, “ğu” olmuşdur. Məsələn, “busğu” bu sözün birinci hərfinin b-p əvəzlənməsinə məruz qalmış forması bu gün dilimizdə çox aktiv işlənir. Fəqət “Cahanqoşayi-Nadiri”nin elmi-tənqidi mətnini tərtib edən müəllif onun izahında çətinliklə üzləşdiyini

bildirir: “Bu söz (*busğu –İ.Q.*) müraciət olunan lüğətlərə tapılmadı. “Aləmarayi-Nadiri”də ondan və “busğuqah”dan bir neçə yerdə söhbət açılmışdır. “Aləmaraya”nın mahiyyətindən belə çıxırdı ki, “busğu” o yerə deyilir ki, orada bir dəstə gözetçilik edir və sonra onlardan da bir dəstə ayrılıb, düşmənlə döyüşə girir və düşməni qovur, sonra yenidən öz busğusuna çəkilir. Xəbərsiz düşmən qəfildən busğudakılarla qarşılaşır və səmtini itirib ya məğlub, ya da fərari olurdu”. (1. 534). Əslində bu bizim bu gün də dilimizdə çox geniş işlənən “pusmaq” feilindən yaranmış “pusqu” isimidir ki, türk sözlüyündə onun feil forması aşağıdakı kimi izah edilmişdir: **“pusmak, puşmak-sinmək, saklanmaq, siper içine girip gizlənmək”** (5, s.174) Məlum olduğu kimi, s/ş eyni fonem olsa da, müasir Azərbaycan dilində bu sözün “puşmaq” fonetik variantına rast gəlmirik.

Beləliklə yuxarıda qeyd etdiyimiz sözdüzəldici şəkilçilər içərisində ən məhsuldarı isə “çi” şəkilçisidir: “topçı”, qorçı”, tuğçı” (“Tuğ” sözü türk dilində bir neçə mənada - I. bayraq, muncuq; II. Maneə; III. əlamət və s.- işlənmişdir. “Tuğçı” isə “bayraqdar” və “barabançı” (məs. qədim türklər “bayraqdar bayrağı sancıb” ifadəsini belə : “tuğuş örü tikip”) işlənilib (8, 584-585), “cəzairçi”(Sonuncu söz İranda məşhur piyada hərbi dəstəni bildirir, Nadir dövründə tufənglə silahlanmış bu dəstənin üzvlərinin sayı 20 minə çatırdı), “elçi”. Çox ehtimal ki, “çi” şəkilçisi “çinitmək”, “çin qılmaq” feilindən formalaşmışdır. Türk Dil Kurumu Yayınları seriyasında olan “Yeni Tarama Sözlüğü”ndə “çin” sözü belə izah edilir: “gerçək”, “doğru”, “halis”. “Çin eytmək” - doğru söyləmək; Çin itmək, [-kılmək] doğrultmaq, düzəltmək, gerçəkləşdirmək” (5, s.56). Hazırda Azərbaycan dilində “yuxunun çin olması”, “çin-çin düzmək” kimi birləşmələrin tərkibində qalan və daha çox düz etmək, düzəltmək mənasında işlənən “çin” sözü, fikrimizcə, sonrakı mərhələlərdə səsdüşümünə məruz qalmaqla həm də leksik şəkilçiyə çevrilmişdir.

“Cahanqoşayi-Nadiri”də bu gün Azərbaycan dilində işlənməyən və artıq arxaikləşmiş sözlərə də rast gəlirik. Bunlardan biri də “Səbih” (1, s. 11) sözüdür. Anəndrac bunu belə izah edir: “Çala və xəndək mənasında işlənən türk sözüdür, Mühəribə zamanı ona sığınib döyüşürlər. Məcməüt-təvarixin haşiyəsində isə bu söz belə şərh edilmişdir: “Sibih”, ya “siba” türk sözüdür səngər və ordunu qorumaq üçün onun qarşısında toplanan torpaqdır” (6 s.8). Müasir türk lüğətində də bu sözün isim variantına deyil, mürəkkəb zərf variantına rast gəlirik: “[sebe sebe] yürümək – salına-salına yürümək, seke-seke yürümək” (5, s.183).

“Cahanqoşayi-Nadiri”də fars-türk sözlərinin və yaxud fərqli leksik şəkilçilərin mürəkkəb sözlərlə paralel şəkildə işlənməsi xüsusiyyətləri daha çox diqqəti cəlb edir. Məsələn. yaylamışı kərdən (1, 27), eşik ağasıgəri, tufəngçi ağasıgəri (gəri-başı) (1, s.543), qorçibaşıgəri (1, s. 639), bəzən isə eyni mənanı bildirən fars və türk sözləri birləşərək bir mürəkkəb söz kimi işlənir: Polkörpü (1, s.16, 118) toponimi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bəzi yerdə körpü sözünün daha qədim variantı olan “köprü” işlənmişdir. Əsərdə bəzi söz birləşmələri Azərbaycan dilinə məxsus (təyini söz birləşmələri) ardıcılıq üzrə işləndiyi halda (məs. yürüş meydan (1, s.137), Əli bulağı (1, s.185), altı para (1, s.263), doqquz para (1, s.263, 264, 266), doqquz yolum (1, s.171) bir başqaları izafət tərkibinə daxil edilmişdir: təpəye-Toxmaq xan, qəleyi-yüzbaşı və s.

Bəzən isə mürəkkəb söz və birləşmələrdə türk sözləri yanlış formada verilmiş və nəticədə tam anlaşılmazlıq yaranmışdır: məs. kitabda əksər yerlərdə Dəvə boynu (1, s.767) kimi işlənən birləşmə bəzi yerlərdə “däh boynu kimi” (1, s.355) getmişdir ki, bu, heç bir məna vermir. Çox ehtimal ki, bu, katiblərin səhvi üzündən baş vermişdir.

“Cahanqoşayi-Nadiri”də “qara” təyini ilə işlənən toponimlər xüsusilə çoxdur: Qaraçəmən (1, s. 276), Qarabağ (1, s.616), Qaratəpə (1, s.654), Qaracadağ (1, s. 665), Qarakul (1, s.765), Qaraqorum (Xorasanın şimalında olan və türklər yaşayan bölgə) (1, s.49), Qaraçulan (1, s. 192) (Süleymaniyyənin şimal-şərqində yer adı), Qaracəngəl (Əfqanıstan) və s. Bizcə, bu mürəkkəb sözlərdə “qara” təyini rəng bildirməklə bərabər, böyüklük, əzəmət mənası da bildirir. Ümumiyyətlə, “qara” sözü qoşulduğu sözlərdə müxtəlif mənalar ifadə edir. Misal üçün, təkcə qədim adlarda (Qaraxan, Qaragünə, Qarabudaq, Qaraca Çoban, Qaraçəkür və b.), istərsə də müasir adlarda (Qarakişi, Qarakazım, Qaravəli və b.) işlənmiş “qara” çoxanlamlıdır. Bir fikrə görə, adlardakı “qara” qədim xaqanlıqda xanların tituluunu bildirirdi. Başqa bir fikrə görə isə, “qara” “başçı, böyük” mənasında da işlənmişdir” (7).

Fikrimizcə, yuxarıda sadaladığımız sözlərin əksəriyyətindəki “qara” məhz böyük və əzəmətli mənasında işlənmişdir. Çünki dağın rənginin qarası olması mümkünsə də, çəməninin qarasını təsəvvür etmək mümkün deyil.

“Cahanqoşayi-Nadiri” qrammatik şəkilçilərin də yeri tam müəyyənləşməyib, belə ki, türk sözlərinə çox vaxt fars dilində cəm bildirən “an” şəkilçisi əlavə edilmişdir: elçiyan (1, s. 728), çavuşan, qorçibaşıyan və s. Bəzən isə mətnin farsca olmasına baxmayaraq, söz cəm formasında “lər” şəkilçisi ilə işlənmişdir. 179-cu səhifədəki “haci-lər” sözünü buna misal göstərmək olar.

“Cahanqoşayi-Nadiri” də illərin hicri qəməri tarixinə müvafiq olaraq qədim türk təqvimini ilə verilməsi bəzi türk sözlərinin qədim variantlarının araşdırılması baxımından maraq doğura bilər. Məlum olduğu kimi,

on iki illik dövrə üzrə olan türk təqvimindəki illərin adları heyvanların adı ilə bağlı olmuşdur: Sığan (siçan), od (inək), bars (pələng), tuşgan (dovşan), luy (nəhəng), ilan (il), yunt (at), qoy (qoyun), piçi (meymun), təxaquy (quş), it, tonquz (donuz) ili. Onu bildirək ki, bu sözlərin bir neçəsi, ümumiyyətlə, müasir türk dilində işlənmir. Həmin sözlər yalnız təqvimdə qalmışdır: məs. “Yunt” qədim türk dilində “jund” kimi tələffüz olunmuş və “at” bildirmişdir (8, s.281); “Od”, yaxud “ud” kimi tələffüz olunan il “inək”lə (8, s.605s.); lu, lun, lunq (qədim Çin dilindən türk dilinə keçib) 1. əjdaha və ya 2. ilanla bağlı olmuşdur. Digər sözlərin isə, tarixi fonetik prosesini belə vermək olar: təxaqu - taqağu- toyuq (8, s.536), Qoy- qoj- qoç (8, s.453). “Piçi”-nin mənası isə heç bir lüğətdə izah edilməyib (Qədim türk lüğətində onun “çi” siz şəkli ilə qarşılaşdıq) (8, s. 397), onun ancaq ilin 4-cü ayı bildirməsi göstərilib. Diqqətlə fikir verdikdə, bu sözlərin bir çoxunun fonetik baxımdan tanınmaz dərəcədə dəyişdiyi aydın olur.

Bir sözlə, “Cahanqoşayi-Nadiri” farsca yazılmış mətn olmasına baxmayaraq, XVIII əsrin ortalarında türk (Azərbaycan) dilinin leksik-fonetik, morfoloji-sintaktik baxımdan öyrənilməsində əhəmiyyətli mənbədir. İranda XII əsrdən bəri sarayda farsca, orduda türkcə danışırılar və bu İranda türk-fars qoşadilliyini yaradıb. Bunu öyrənmək dillərin və sözlərin tarixi anlamaq üçün mühüm bir yoldur. Ümumiyyətlə, müxtəlif dövrlərə aid fars mətnlərində türk-Azərbaycan sözlərinin öyrənilməsi və bu sahədəki boşluğun aradan qaldırılması dilimizin tarixi inkişaf yolunu izləmək, az işlək sözləri bərpa etmək üçün çox vacibdir (9).

Ədəbiyyat:

1. Astrabadi Məhəmməd Mehdi bin Məhəmməd Nəsir, “Cahanqoşayi Naderi”yə. Seyid Abdullah Ənvarın müqəddiməsi, Tehran, Əncoməni Asar və məfaxeri-fərhəngi, 1377
2. Astrabadi Mirzə Mehdi xan Astrabadi, “Sənglax” kitabının müqəddiməsi, İran Milli Kitabxanasında qorunan 1141 sayılı əlyazma nüsxəsi
3. Rəhim Əliyev, “Top” romanı haqqında”, “Ədəbiyyat qəzeti”, 13 oktyabr 2015-ci il.
4. Asif Hacıyev, “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açımlar”, Bakı, Elm, 2007, 214 s.
5. Yeni Tarama sözlüyü, Türk dil kurumu yayımları, Ankara, 1983, 476 s.
6. مجمع التواريخ , تهران , کتابخانه طهوری , کتابخانه سنایی , ۱۳۴۷
7. (<https://az.wikipedia.org/wiki/Qara>)
8. Древнетюркский словарь, Ленинград, 1969, 676 с.
9. Zərinazadə H., Fars dilində Azərbaycan sözləri, Bakı, 1962.

Specific features of Turkic words in «Dzhahangoshayi-Nadir »

Summary

This article provides a critical analysis of Turkish words and expressions that have been used in the work "Cahanqoşayi-Nadiri" by Mirza Mehdi Khan Astrabadi- former Foreign Minister of Afshar country and Nadir Shah's secretary. Author based on named work traced the differences between the dialects and idioms of Turkish language, as well as lexical and phonetic changes that have occurred as a result of historical processes on a large areal hydronyms, toponyms and ethnonyms. The great analysis of comparison of linguistic units, gave the opportunity to make concrete conclusions about the development of language.

Специфические особенности тюркских слов в «Джахангошайи-Надир»

Резюме

В данной статье проводится критический анализ тюркских слов и выражений, которые были использованы в произведении “Cahanqoşayi-Nadiri” Мирзы Мехди хана Астрабади, бывшего министром иностранных дел государства Афшаров и секретарём Надир шаха. Автор на основе, названного произведения проследил различие между диалектами и идиомами турецкого языка, а также лексические и фонетические изменения, произошедшие в результате исторических процессов, на большом ареале гидронимов, топонимов и этнонимов. В статье широкий анализ сравнения языковых единиц дал возможность сделать конкретные выводы о развитии языка.

Rəyçi: prof. R.Novruzov